

УДК 811.161.2' 373.23

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ АНТРОПОНІМІВ
У МОВІ ТВОРІВ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА
(на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво»)**

Мова будь-якого історичного роману становить органічну єдність різноманітних виражальних засобів, серед яких центральне місце належить власним назвам, зокрема антропонімам. У статті відзначено найпоширеніші прийоми реалізації виражальних можливостей власних назв у історичному романі, присвяченому добі Ярослава Мудрого. З'ясовано ті специфічні функції, які виконують оніми у творі.

Ключові слова: антропонім, апелятив, автохтонна назва, денотат, поетонім, формальна ознака імені.

Язык любого исторического романа составляет органическое единство самых разнообразных способов выразительности, среди которых центральное место принадлежит именам собственным, в частности антропонимам. В статье отмечаются наиболее распространённые приёмы реализации возможностей выразительности имён собственных в историческом романе, посвящённом эпохе Ярослава Мудрого. Определены те специфические функции, которые исполняют онимы в произведении.

Ключевые слова: антропоним, аппелятив, автохтонное наименование, денотат, поетоним, формальный признак имени.

The language of any historical novel makes organic unity of the diversified ways of expressiveness among which the proper name is in the central place, in particular antroponimes. In the article the most widespread ways of realization of expressiveness proper name's opportunities in the historical novel devoted to Yaroslav the Wise's epoch are marked. Those specific functions which execute onims in the novel are determined.

Key words: antroponime, appelyative, the autochthonic name, denotate, poetonime, a formal attribute of a name.

Особові власні назви – це важливий матеріал як для філолога, який досліджує структуру мови, так і для історика та культуролога.

На VII Всеукраїнській ономастичній конференції було зроблено спробу визначити перспективи розвитку літературної ономастики на найближчі десятиліття й загальнотеоретичні питання, продиктовані науковими і практичними потребами не тільки мовознавства, а й гуманітарних наук у цілому. Сьогодні науковці певною мірою вже з'ясували склад власних назв української мови, їх генезу, особливості розвитку, функціонування і вживання. Проте тут, на думку фахівців, «нерозв'язаного ще значно більше, ніж одержаних досягнень» [15, с. 6]. Вивчення такої особливої категорії лексем, як власні назви, відображає тенденції до подальшої диференціації науки через виявлення розбіжностей у предметі дослідження, а процеси, які аналізують поетику власних назв, відбуваються під впливом тенденцій переходу від предметної до проблемної орієнтації, унаслідок чого вже сформувалися нові наукові дисципліни. Консолідуючою ідеєю для них стала проблема використання власних назв як виражального засобу. У зв'язку з цим вивчення літературної ономастики українських письменників – одне з актуальних питань національної філології. Серед творів красного письменства, які є матеріалом для досліджень, чільне місце відводиться історичним романам.

Роман «Диво» – перший історичний твір Павла Загребельного. Дослідники творчості письменника визначають такі особливості його прози: природні переходи від історії до сучасності, полемічну та публіцистичну наснаженість, широке охоплення типів українського народного характеру, фантазію, що спирається на національні й культурні традиції, вдале використання засобів

умовності, новаторський пошук форми, індивідуально-самобутній письменницький стиль [4; 26; 29]. У романі «Диво» нерідко трапляються імена, які мають дуже давню історію. П. Загребельний надзвичайно відповідально поставився до номінації персонажів і місць подій, тому його твір уникнув того розголосу, який спричинив горезвісний роман І. Білика «Меч Арєя». Своїм успіхом роман «Диво» завдячує творчим задумам автора, про які сам П. Загребельний розповідав так: «Мені хотілося не просто показати часи Ярослава Мудрого, не просто зробити спробу реконструкції епохи, не просто відтворити процес будівництва Софіївського собору аж до вигадання автора сеї великої споруди, імені якого, як і безлічі інших дорогих для нас імен, історія не донесла до наших часів. Ішлося про більше. Хотілося показати, що великий культурний спадок, полишений нам історією, існує не самодостатньо, а входить у наше життя щоденне, впливає на смаки наші й почування, формує в нас відчуття краси й величі, ми ж платимо своїм далеким предкам тим, що ставимося до їхнього спадку з належною шанобою, оберігаємо й захищаємо його» [8, с. 442]. Відбір певних автохтонних імен виявився пророчим: археологічні розробки наступного десятиліття після того, як роман «Диво» було надруковано, відкрили для нас імена будівників (мабуть, все ж таки майстрів фресок) Софії Київської.

Ономастичне поле роману «Диво» представлено антропонімами, топонімами й іншими ономастичними назвами, але переважають серед них антропоніми. Мета статті полягає в з'ясуванні семантико-функційних властивостей антропонімів у мові даного твору. До завдань нашої студії належать визначення власне українських і чужомовних імен, імен по батькові, прізвищ і прізвиस्क; надання їм семантичної характеристики, а також визначення функцій антропонімів у тексті роману.

Поряд із рідкісними в усі часи існували імена широковживані, змінювався тільки їх склад. Так, якщо з кінця XIX ст. до 40-х років XX ст. в українців, білорусів і росіян найчастіше вживаним було ім'я Іван, то зараз на його місце, за відомостями Мін'юсту України, стало ім'я Олександр; подібне явище спостерігаємо й у німців: ім'я Фріц заступило ім'я Алекс. Змінюється суспільство, разом із ним змінюються способи вираження понять, ці зміни відбиває мова, але принцип найменування залишається тим самим: людину іменують за найбільш виразними рисами. Саме через це виникає мода на імена. Для творів красного письменства найменування персонажа є складником такого ланцюжка: денотат – поетонім – образ, зокрема, якщо це автохтонні імена. Деякі з персонажів роману «Диво» отримали імена: *Величка, Джурило, Звенислава, Какора, Лучук, Родим, Сивоок, Ягода*.

– Я вже знаю, що ти *Сивоок*. А що *приблуда* – здогадався від першого разу. Очі маєш не сиві, як то *нарік* твій *Родим*, а *каламутні*, бо *прийшов* з невідомості.

– А я *Лучук*. І *батько* в мене *Лучук*, і *дід*. Бо всі дуже *влучно* *стріляли* з *лука* [9, с. 38].

Показово, що П. Загребельний у творі звертається до ономастичної теми, пояснюючи семантику імені, навіть якщо вона етимологічно прозора. Автохтонне ім'я *Сивоок* можна розуміти і в прямому, і в переносному значенні. Із погляду сучасності події, про які пише автор, – невідомість. Отже, антропонім *Сивоок* є засобом створення образу з одного боку, а з другого – уособленням часу, про який розповідається в романі.

В антропонімі *Лучук* простежується наскрізний етимологічний зв'язок денотата і прізвиська. Окремий антропонім може показувати, що дії у творі починаються з неосяжних часів, щонайменше за століття до хрещення Русі. Словотвірна форма поетонімів *Сивоок* і *Лучук* підтверджує ретельний підхід П. Загребельного до найменування персонажів твору. Письменник дотримується правил побудови антропонімів, що засвідчують найуживаніші форми українських прізвищ: онім, утворений складанням основ, й онім, утворений суфіксом -ук, одним з найуживаніших в українському антропоніміконі прізвищ, за дослідженням Ю. Редька.

Оскільки життя Київської Русі було взаємопов'язане з життям народів інших країн, романіст використовує імена різного походження. Змальовуючи як історичні постаті, так і вигадані, автор надає їм семантичну характеристику, яка розкривається або в мікроконтексті твору, або через його макроконтраст. У романі наявні реальні історичні антропоніми та вигадані імена на позначення персонажів твору. Антропоніми на позначення історичних осіб Київської Русі, пов'язаних родинними зв'язками в кількох поколіннях, такі: княгиня *Ольга*, князь *Володимир*, мати *Володимира* – *Малуша*, брат *Володимира* – *Ярополк*, син *Ярополка* – *Святополк*, син *Володимира* – *Ізяслав*, син

Володимира і княгині, його дружини Любуші – Вишеслав, сини – Мстислав, Всеволод, сини від чехині Альфреді – Святослав, Судислав, Позвізд, сини від болгарині з роду Симсонового – Борис і Гліб, від німкені – син Станіслав, дочка Марія-Доброніга, князь Ярослав Мудрий, князь Борис – посадник Ростова, племінник Ярослава – Брячислав і його батько – Ізяслав, Святополк – посадник Вишгорода, сестра Ярослава – Предслава, князь Добриня, сестра Добрині – Малуша, син Добрині – Костянтин – посадник Новгород, сучасник князя Ярослава (Добриня – дядько Ярослава), жінка Ярослава – чеська князівна Анна, брати-імператори Чехії – Василь і Костянтин, син Ярослава – Ілля, син Ярослава й Ірини – Ізяслав, їхня дочка Єлизавета, князь Мал, сини царя Петра – Борис і Роман й інші.

Військові дії, які описано в романі, зумовлюють уживання антропонімів на позначення військових героїв: воєвода Добромир, воєвода Драгиан, воєвода Іван, воєвода Іван-Владислав, воєвода Несториця, воєвода Будий, воєвода Жировит, воєвода Іван Творимович. Усі ці антропоніми набувають стилістичного навантаження в контексті історичного твору з розгортанням описуваних реальних чи вигаданих подій.

Християнська тема – одна з головних у романі. Автор широко вживає власні автохтонні назви на позначення язичницьких богів (Ярило, Сварог, Велес, Перун, Світовид, Хорс, Дажбог, Стрибог, Мокоша), а також християнських (Бог, Христос, бог Єгова). П. Загребельний уводить до твору багато антропонімів на позначення священнослужителів і святих християнської церкви: архангели – Гавриїл, Мисаїл, Рафаїл, Аріель; Деїсус, Марія, Іван Предтеча; апостоли Петро і Павло; пророки Авакум, Даниїл, Ієремія; святий отець Іоан Дамаскин, інок Сава, святий Макарій, святий Юрій, ім'я якого отримав князь Ярослав після хрещення; ігумен Гаврило; Михайло, ім'я якого було дане Сивооку після хрещення; святий Мефодій, євангеліст Лука, Богородиця Влахернська, ігумен Симеон, архонт Київський Гергій, пресвітер церкви Ларивон, ігумена Марія-Шуйця, священник Абїятар, отець Давид, митрополит Феопемпт, патріарх Фотій та інші. Серед зазначених вище антропонімів є назви біблійних персонажів, реальних і вигаданих осіб. Цікавим видається складений антропонім Марія-Шуйця. Письменник так пояснює походження оніма: ім'я Шуйця отримала дівчина Забава від князя Ярослава через свою фізичну ваду. Ім'я Забава має прозору етимологію:

– Звуть мене так. Забава.

– Чому так?

– Батько так назвав. Ми в лісі живемо, самі. Нікого докола. Як народилася, то була для нього забавкою [9, с. 218].

Третє опосередковане пояснення слід вбачати «між рядків»:

– Шуйцю!

– Тепер я Марія.

– Шуйцю, – несамовито прошепотів він, – я поцілую тебе! Замість ікони! Як Богородицю [9, с. 497].

Образ Забави та її ім'я засвідчують давньоруське вірування в те, що речі, від яких людина отримує насолоду, несуть їй добро. Ім'я Шуйця символізує перехідний період до християнства. Із приходом християнства в людей відібрали їхніх богів: «стрибоги, перуни, ярили, світовиди, боги небес, вод, зелених трав і буйних лісів, єдині боги, добрі, лагідні боги» [9, с. 45]. Люди залишились наче на самоті, як зраджена своїм коханим Шуйця. Антропонім Марія за походженням християнське власне ім'я, яким уже втретє названа Забава. Ім'я Марія можна вважати антонімічним до імені Забава, бо воно асоціюється в людей із благочестям, стражданнями. У тексті твору один персонаж може мати кілька імен: Забава – Шуйця – Марія. Будучи поетонімами, ці імена значно розширюють виражальні можливості створення художнього образу, бо діють як готові формули, які поєднують декілька векторних характеристик персонажа. Християнський онім Марія здебільшого асоціюється з непорочністю, чистотою, благочестям, стражданнями, небесною благодаттю, а Забава – з гріхом.

Історичний роман передбачає розвиток подій протягом різних часів. Для цього письменник теж використовує антропоніми: «...бо йдеться про Київську Русь. Епоха Ярослава Мудрого...» [9, с. 541]; «Дерево те росло до часів царя Соломона» [9, с. 569]; Валерій...належав до тої епохи, коли не названо дітей ні Петрами, ні Василями, ні, звичайно ж, Іванами» [9, с. 536]; Ярослав Мудрий, цар Соломон – найвідоміші історичні фігури, які стали символами свого часу. Петро, Василь, Іван –

найвідоміші й найпоширеніші імена до середини ХХ століття в Україні, Росії, Білорусії. У явній або неявній формі поетонім здійснює характеристику персонажа. Приклади явної форми характеристики особи за допомогою антропоніма – літературні персонажі з етимологічно прозорими іменами: *Сивоок, Божидар, Родим, Лучук, Забава*; неявної – алюзійне використання широковідомого імені *Марія*.

Наступне угруповання власних назв – це антропоніми на позначення представників Єгипту, Риму, Візантії, Сирії, Німеччини, Швеції, Польщі, Чехії, Норвегії, Вірменії, Іверії, Палестини, із якими пов'язано історію Київської Русі: єгипетський фатимід-емір *Ал-Хакім*; полководець ромеїв *Никифор Уран*; імператори Чехії *Василь і Костянтин*; *Ашот Тароніт* – син воєводи *Григорія Тароніта*; *Лев Перший, Лев Ісавр, Лев П'ятий*; *Никифор Ксифія* – пловдивський стратиг; полководець *Вард Склір*; цар Болгарії *Василь Другий*, цар *Дарій*; римські цезарі *Септимій Север і Песценій Нігр*; імператор *Костянтин Великий*, син *Костянтина – Кріс*, дочки імператора *Костянтина – Євдокія, Зоя, Феодора*; імператор *Феодосій Малий*, його дружина *Євдоксія*; імператори *Юстиніан, Лев Ісавр, Юліан; Клеопатра; Птоломея Філадельф*; цар Пергама *Євмен*; імператори *Маврикій, Іраклій, Костянтин Восьмий*; єпарх Константинополя *Роман Аргір*; Македонська династія *Василія; Олаф Скетконуг* – шведський король, *Олаф Товстий* – норвезький король; імператор *Костянтин Погонаті*, візантійський імператор *Василь Другий Македонянин*; цар Болгарії *Роман*; протоспафарій *Никифор Ксифія*; імператор *Костянтин Багрянородний*, його мати *Зоя Карбонопсиця*; цариця *Єлена*; узурпатор *Роман Лакапін*; халіф *Багдадський*, емір *Єгипту*. Щоб використати з певною стилістичною метою ці антропоніми, авторові довелося ретельно вивчити історичні джерела, які відображають події всесвітньої історії IX–XI століть. Стилістична мета полягає у створенні художніх образів усієї епохи, яка зображується, для кращого розуміння історичних подій та їхніх наслідків у сюжеті роману. Письменник не уникає пояснень виникнення імен: «...і новий імператор *Феодосій* (щоправда, вже не великий, а *Малий*, названий, видно, так через те, що багато літ був попихачем своєї дружини *Євдоксії*)...» [9, с. 296]. Створюючи певний художньо-історичний образ автор використовує, як правило, низку антропонімів. Для побудови образу Константинополя – столиці Візантійської імперії П. Загребельний обирає такі відомі історії антропоніми: імператори *Костянтин Великий, Феодосій Малий, Юстиніан, Маврикій, Костянтин Багрянородний, Лев Ісавр; Птоломея Фіскон, Марк Антоній, Клеопатра, Птоломея Філадельф*; цар *Семен, Птоломея Єпіфан, Фока* (названий *Кентавром*), *Іраклій, Василій Другий, Костянтин Восьмий, Василій* та його мати *Феофана*; єпарх Константинополя *Роман Аргір*; повстанець *Нік*; храм *Серапіса* [9, с. 297–299]. Це допомагає провести паралелі історії, з'ясувати її зв'язки в часі та просторі, створити зіткнення характерів і подій, умотивувати сюжетні лінії. Деякі персонажі не мають імен, а тільки формальну ознаку імені, можливо, через неточність історії або через маловажність імені для історичних подій і художніх образів, складовою яких вони є: *цар Вірменії, правитель Ваштукарана, цар Іверії, ексусіократ Аланії*.

Окремим образом постає у творі *Софія Київська*, яка єднає в романі всі часи та народи: «Нас з вами єднає *Софія*, точніше її фрески, може, єдині у світі фрески XI століття, прекрасно збережені...» [9, с. 336]. До створення образу *Софії Київської* увійшло багато антропонімів: на позначення мучеників, які зображені на мозаїках і фресках: *Ангін, Акакій, Олександр, Аетій, Валерій, Павіан, Гайї, Горгоній, Саномій, Скдикій, Іоанн, Іраклій, Кандид, Ксандрій, Леонтій, Мелітоз, Приск, Сакердон, Северіан, Сісінній, Смарагд, Феодул, Флавій, Худіон*; на позначення отців церкви: *Григорій Богослов, Іоан Златоуст, Григорій Нісський, Григорій Чудотворець*; на позначення великомучеників архidiaконів: *Стефан, Лаверентій*; святий *Єпіфаній*; папа *Климент*; архангел *Гавриїл, Мисаїл, Рафаїл, Аріель*; *Марія-Богородиця, Марія Всеславна, Христос; Деїсус: Марія й Іван Предтеча* [9, с. 603–604]. Так чином, антропоніми конфесійного стилю доповнюють історичні події, відтворені в романі.

Не можна не звернути увагу на те, що деякі короткі імена не прижилися, а довгі, навпаки, існують. П. Загребельний використовує в романі трискладові імена: *Костянтин, Олександр*. У результаті творення абрєвіатурно-суфіксальних здрібніло-пестливих форм особових чоловічих і жіночих імен інколи утворюються омонімічні здрібніло-пестливі форми імен (від імені *Олександр* – *Олекса* – *Олексаня* – *Санько* – *Сашко* – *Сашюра* – *Шюра* – *Шурко* – *Шурик*), деякі з яких можуть

бути спільними чоловічо-жіночими зменшувальними формами документального імені. П. Загребельний теж використовує в романі «Диво» таку форму імені *Олександр*: «Отава тоді жорстко побив *Сашка*, його розбирали на комсомольському бюро, вліпили догану...» [9, с. 290].

Історично склалося так, що чоловічі та жіночі імена відрізняються за своєю зовнішньою формою. Чоловічі часто закінчуються на твердий приголосний (*Роман, Никифор*) або на -ій (*Юрій, Григорій, Гордій, Феодосій, Макарій, Валерій*), жіночі – на -а, -я (*Анна, Зоя, Ірина*).

На тлі незвичних імен, які трапляються у романі «Диво», можна спостерігати чоловічі імена, які закінчуються на -а, -я (*Сава Лука, Ілля*). У святцях таких імен нараховується близько сорока. Деякі з них згодом стали основою для утворення суфіксальним способом сучасних прізвищ.

Лише чотири східнослов'янських канонізованих імені повністю відповідають загальним назвам. Це жіночі: *Віра, Надія, Любов* та чоловіче ім'я *Лев*, яке в грецькому звучанні мало форму *Леон*, але офіційною стала форма *Лев*. Можливо, під впливом біблійних перекладів, як форма імені, що гідна княжих дітей.

Наводячи імена *Величка, Добр, Добриня, Забава, Ягода*, П. Загребельний використовує автохтонні форми імен у романі для того, щоб показати, якою великою у часи Київської Русі, була сила імені, сила слова. Віра в можливість передати через ім'я певні властивості породила імена-побратими в мовах багатьох слов'янських і неслов'янських народів.

Багато імен-прізвищ давніх русів скальковано з імен, що прийшли до нас із Візантії разом із християнством: *Добриня* – це *Агафон* (гр. Добрий), *Мал, Малий* – це *Павло* (гр. Малий), *Любим* – це *Агап'юн, Агап'ій* (гр.).

Про жіночі імена багато не відомо. Чим відрізняються вони від чоловічих, сьогодні встановити важко, бо давніх жіночих імен дійшло до нас мало. Дослідники сходяться на тому, що у слов'ян, як і в інших народів, ставлення до іменування хлопчиків і дівчаток було схожим: батьки хотіли бачити свою дитину здоровою, красивою, щасливою.

Нові імена разом із новою християнською вірою були для русів чужими, незрозумілими і входили в обіг із великими труднощами. П. Загребельний наводить форми споконвічних руських імен, які переносилися на християнські: *Гаврило, Самійло, Данило, Михайло* (у святцях *Гавриїл, Самуїл, Даниїл, Михаїл*).

«Мовби продовжував батька свого, не лишав іншим братам високого знака, бо перших архангелів було два – *Михаїл і Гавриїл*; виходило, що вже обидва правителі, лишалися ще *Рафаїл і Уріїл*, але через невідомість свою навряд чи могли б слугувати комусь із князів за символ руської державності» [9, с. 408]. Давньоруські імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами. Так, великий київський князь *Володимир*, який запровадив на Русі християнство, одержав при хрещенні ім'я *Василій*, а його син *Ярослав Мудрий* був охрещений як *Юрій*. Проте літописці іменують обох князів лише слов'янськими іменами. «Його назвали *Ярославом*, на честь усемогутнього бога *Ярила*, але тільки згодом малий князь збагне, скільки глумління для нього в тому імені, і відтоді почнуться довгі роки тяжкої ненависті до батька – великого князя Володимира» [9, с. 202].

Слов'янські імена князів X–XI ст. були однотипні за своєю будовою і часто повторювались. Друга частина цих імен обов'язково була або -слав, або -полк, або -мир, або -волод (*Святослав, Ярослав, Ярополк, Святополк, Всеволод*). П. Загребельний у тексті роману «Диво» зазначає ці слов'янські імена князів із певною стилістичною метою – показати мінливу картину життя київського князя, удаючись до прийому нанизування.

Окремо серед князівських імен стоять імена: *Ігор* (сканд. *Ingvarr* – охоронець бога Інґва) і *Гліб* (сканд. *Gudleifr* або давньонім. *Gutleib* – той, хто перебуває під заступництвом Бога), *Олег* (сканд. *Helg* – святий, священний), *Ольга* (сканд. *Helga* – свята). На нашу думку, сучасне розуміння лексеми «свята» є наслідком переносного значення, адже етимологія імен *Олег* і *Ольга* передається як *сонячний, сліпучий блискучий*. Переосмислення відбулось, мабуть, під впливом релігійних вірувань, за якими святі зображувались із німбом над головою. Уживалися зазначені імена нарівні зі слов'янськими князівськими іменами. Варязькі імена проникали на землі Київської Русі ще в дописемну епоху й із чужомовних запозичень стали засвоєннями, змінивши звукову форму під впливом артикуляції слов'ян.

Списки імен протягом століть багато разів переписувалися, розширювалися чи звужувалися; змінювалося написання окремих імен і найуживаніші поступово набули такої форми, у якій вони функціонують сьогодні, як правило, це народні форми хрещених (канонічних) імен.

Біблійна форма імені *Іван*, у якій був збіг трьох голосних, у мові русів перетворилося на милозвучне ім'я *Іван*. Церковнослов'янська форма імені *Іоанн* не прижилась саме через аналогічний збіг трьох голосних [24]. Ім'я *Іван* трапляється на сторінках роману «Диво» кілька разів.

Письменник уживає власне українські народні форми грецьких і негрецьких імен, які згодом стали документальними: *Дмитро, Кирило, Марко, Михайло, Павло, Петро*; фонетично адаптовані чоловічі імена – *Андрій, Микола*; жіночі – *Анна, Ірина, Варвара, Євдокія*; стародавнього походження: єврейські – *Савл, Аарон, Мойсей*; грецького – *Діоген, Ісидор, Аглаїда, Артеміда, Перон, Ксенофонт, Аскел, Аганій*, німецького – *Торд, Ульф*.

В Україні по два і більше імен давала дітям уніатська церква. По кілька імен одержували переважно діти заможних батьків. Такі імена можна спостерігати в тексті роману: *Гаврило-Радомир, Іван-Владислав*. «Вирок було винесено ще тої самої ночі, складався він з одного слова: «Смерть», списання вироку не займало багато часу, вдосвіта *Самуїл* з групою вершників уже скакав на Розметанницю, а в покої, де бавилися, нічого не відаючи, братовида *Іван-Владислав* і *Самуїлів* син *Гаврило-Радомир*, привезений батьком для науки в Средець, прийшли воїни, щоб звершити присуд» [9, с. 258].

Також автор уводить у роман імена з характерною прикладкою за родом занять, характером людини або якоюсь іншою ознакою: *Іван-громовежерць, Микола-чудотворець, Симеон-стовпник* [9, с. 130], *Юрій-змєборець* [9, с. 132], *Сивоок-Божидар* [9, с. 245], *Тюха-Матюха* [9, с. 71]; за національністю: *Любашиа-чехиня* [9, с. 203], *Мальфреді-чехиня* [9, с. 203].

Зображаючи епоху дохристиянської Київської Русі, П. Загребельний подає давні імена язичницьких богів: «*Перун*, цілий з дерева, привезеного з діброви подніпровської, а голова йому срібна, а вус золотий, і ще були *Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл і Мокоша*» [9, с. 107].

Назви людей за ім'ям батька відомі ще з давньоукраїнського періоду, хоча в минулу історичну добу вони за своєю функцією не були цілком тотожними сучасним іменам по батькові, які входять до складу загальноприйнятого в Україні повного офіційного найменування людини. П. Загребельний подає спосіб іменування осіб назвами, утвореними від імені батька за допомогою суфіксів *-ич, -ович*, що вже в період Київської Русі мав виразний становий характер. Ним мали право користуватися лише представники соціальної верхівки суспільства. У староукраїнських пам'ятках імена по батькові вживаються лише стосовно представників князівських і шляхетських родів, а також міської ремісничої і купецької верхівки. У романі «Диво» це такі імена по батькові: *Гордій Всеволодович, Рюрик Ростиславович, Олексій Михайлович* [9, с. 133–134]. *Ростиславович* та *Всеволодович* – це повні форми по батькові давнього походження. Форма по батькові *Михайлович* теж повна, але нового походження.

Прізвисько – це найменування, яке може надаватися людині (крім справжнього імені та прізвища) і яке містить в собі вказівку на певну помітну рису характеру, зовнішності, діяльності або звичок. Кожне, навіть найдавніше прізвисько, спочатку щось означало. Це могло бути друге ім'я, яким людину постійно називали; яскрава риса характеру чи зовнішності, відбиток події в житті людини, нарешті це міг бути співзвучний імені звуковий комплекс (пор. *Сергій – Сірїй*). Частина сучасних прізвищ стала спадковою назвою саме через стадію прізвиस्क, решта пішла з життя разом з окремою людиною.

Переважна більшість українських прізвиस्क – це найменування переносні. Коли когось називали *Махиня*, то це не завжди означало «велетень», «силач», навпаки, це міг бути хтось слабосильний та невеличкий, а прізвисько було іронічним. Частина старих прізвиस्क поміняла значення: те саме слово тоді, коли ставало прізвиском, позначало одне, а сьогодні значення його змінилося, а може й загубилося.

Прізвиська потроху втрачали свою силу як засіб розрізнення людей або перетворювалися в прізвища. Це не означало, що пізніше прізвиська зовсім зникли. У наш час вони перебувають поза офіційною сферою, не потрапляють в писемне мовлення, а виникають в усному розмовному мовленні і живуть там як неофіційні назви-характеристики. Розрізняють три види прізвиस्क:

сімейно-родове прізвище, яке в селі передається як «спадщина»; індивідуальні прізвища, які значно конкретніші, вони не пов'язуються з родиною, у них ще живий мотив, за яким носій одержав своє прізвище; «колективно-територіальні прізвища»: одне село одним чином називає жителів іншого. У романі П. Загребельного вживаються індивідуальні прізвища. Прізвища тому й живуть у мові, що дають можливість, відступаючи від норми, висловити ставлення до когось стисло, але емоційно. Прізвища належать до найкolorитнішої групи особових найменувань. У них яскраво відбито риси національного характеру українців. П. Загребельний у романі «Диво» поділяє прізвища на образливі та приємні. Він виділяє в людини такі риси, які одразу ж характеризують того, кому дається прізвище. Це прізвища *Скупий, Паскудний, Кривавий, Диявол, Скопець* [9, с. 251]. Проте були й такі: *Святий, Красивий, Великий, Хоробрий, Справедливий* [9, с. 251]. Більшість наведених прізвищ – за походженням прикметники, а як прізвища людей вони субстантивувалися. Апелятиви, від яких вони утворені, – це влучні характеристики, що найчастіше даються «позаочі».

Прізвища почали входити в ужиток, починаючи з XIV ст., – це оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені. Процес виникнення й усталення прізвищ як окремого класу спадкових прізвищ людей охоплює великий проміжок часу. Стандартизовані українські прізвища, утворені суфіксом -енко (-енко), -ко, у давнину слугували для називання молодих осіб і синів і мали багато відповідних утворень. Такі прізвища від назв професій П. Загребельний використовує в тексті роману: «На Володимирській відкрився антикварний магазин *Коваленка*» [9, с. 184].

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, рід заняття першого носія прізвища. Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають зокрема, таке популярне українське прізвище, як *Швець* (і похідні від нього *Шевченко, Шевчук, Шевчишин*). Прізвище *Шевченко* згадується в романі «Диво»: «Лишали *Київ*, лишали собори, музеї, пам'ятники, Богдана й *Шевченка* лишали, а тягли якісь незграбні... залізні скрині» [9, с. 635].

Специфічними є прізвища, утворені від прізвищ, наданих у запорізькому січовому товаристві: *Затулівітер, Несвятпаска, Недайкаша, Паливода*. Форма цих прізвищ утворена поєднанням наказового способу дієслова й іменника в називному відмінку однини, серед «живих» слов'янських мов існують тільки у двох як особлива національна позначка. Приклад такого прізвища спостерігаємо в тексті роману: «Але зненацька професор *Паливода*, упорядник альбому, автор передмови і коментарів десь зник» [9, с. 128].

П. Загребельний використовує в тексті також стандартизовані за допомогою суфіксів -ов, -ін російські прізвища, іноді свідомо змінюючи їх: *Ломоносов, Шолохов* [9, с. 288], *Пушкін* [9, с. 428], *Зикова* (мабуть, від прізвища відомої російської співачки *Л. Зікіної*) [9, с. 284].

У романі є сучасні прізвища, утворені від апелятива через стадію прізвища: *Бузина, Отава*. І бузина, і отава – це рослини, але бузиною називають рослину, що росте як бур'ян на городі (з українського фольклору відомо, що «На городі бузина, а в Києві – дядько»). Отже, апелятив власної назви має негативне забарвлення. Отавою називають соковиту яскраво-зелену траву, яка викликає тільки позитивні емоції. Отже, значення апелятива власної назви *Отава* переноситься на саме прізвище. У романі «Диво» *Отава* – це позитивний герой твору: «...сталася подія, що показала в *Бузині* нову грань, яка знову ж таки, кому була й до вподоби, але в професора *Отави* викликала почуття, близькі до відрази» [9, с. 128].

П. Загребельний уводить у текст роману прізвища-зооніми: *Заєць, Вовк, Бик, Коровченко, Бугаєнко*: «А от у нас у класі, коли я вчився в школі, було повно прізвищ тваринного походження *Коровченко, Бугаєнко, Заєць, Вовк, Бик*» [9, с. 130]. Суфікс -енко сьогодні позначає сина по батьківському імені, а колись він позначав дітей взагалі і молодих тварин (хоч висловлювалась і така думка: суфікс -енко розвинувся з суфікса здрібнілості -еньк-), судячи з того, що в українській мові суфікс використовувався на позначку засобу найменування по батькові (Петренко як Петрович). І. Франко, який першим звернувся до історичного матеріалу з ономастики, виділив три типи найдавніших українських прізвищ, які були пов'язані з організацією давнього землеволодіння. За своїм складом ці прізвища і похідні від них неоднорідні: серед них найпоширенішими є утворення

від імен батька чи матері (*Ващенко, Гордієнко, Дорошенко, Макаренко*). Такий тип українських прізвищ, стандартизований суфіксами -енко, -ко, тому їх можна побачити в будь-якому творі красного письменства, зокрема в романі «Диво».

Українські прізвища утворились не лише від власне українських форм імен, а й від інших, найчастіше – польських, за допомогою українського суфікса -ич: *Шостакович* [9, с. 288], *Творимович* [9, с. 349].

У творі П. Загребельного функціонують російські «князівські» прізвища і прізвища духовенства на -ський, -зький, -цький, які вважались ознакою польської шляхетності, а насправді є відтопонімними утвореннями: *Городецький, Боголюбський, Жовтонозький, Хмельницький, Соболевський*.

Білоруські прізвища важко відрізнити від українських і російських. По-перше, через те, що вони мають спільну основу, і розрізнити прізвища можна тільки за суфіксом, якщо ті не вживаються в усіх трьох мовах або у двох із них. По-друге, труднощі в розрізненні цих антропонімів полягають у наявності однакових суфіксів. Приміром, суфікс -ський у прізвищах є не лише в польській, а в українській, російській, білоруській мовах. Прізвища з суфіксами -ич, -ов; з формантами -о, -а – фігурують у всіх чотирьох мовах. Прізвища з закінченням -а – *Тичина* [9, с. 288], *Могіла* [9, с. 349], використані в романі П. Загребельного, – українського походження.

У творі є прізвища германського походження: *Шнурре* [9, с. 19], *Фолкнер, Гольденвейзер* [9, с. 12], *Скептонунг* [9, с. 229], *Швейк* [9, с. 17], які можуть стати предметом окремої розвідки.

Притаманна українській мові співвіднесеність форми іменування з віковими суспільно-соціальними характеристиками денотата активно використовуються у творах красного письменства як засіб образності і типізації. Антропоніми – найбільша група власних назв у романі «Диво», серед них особливе місце належить реальним антропонімам історичних осіб Х–ХІ ст. Історичні імена, автохтонні назви та продуктивні моделі пізніших антропонімичних утворень автор роману використав як засіб стилетворення історичної прози.

Література

1. Гриценко Т.Б. Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Б. Хмельницького) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Т.Б. Гриценко. – К., 1998. – 18 с.
2. Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах : [зб. наук. праць]. – К.: Наук. думка, 1986. – 162 с.
3. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні власні імена в побуті українців XIV–XVIII ст. / М.О. Демчук. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
4. Дончик В. Істина – особистість : проза Павла Загребельного / В. Дончик. – К.: Дніпро, 1984. – 164 с.
5. Єфименко Є.В. Українські прізвищеві назви XVI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Є.В. Єфименко. – К., 2001. – 18 с.
6. Железняк І.М. До історії українських прізвищ / І.М. Железняк // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 68–75.
7. З історії власних імен // Культура української мови: Довідник / С.Я. Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін.; За ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – С. 144–168.
8. Загребельний П. Неложними устами / Павло Загребельний. – К.: Дніпро, 1971. – 443 с.
9. Загребельний П. Диво : [роман] / Павло Загребельний. – К.: Дніпро, 1971. – 672, [1] с. – (Першотвір).
10. Имя нарицательное и собственное. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
11. Калинин В.М. Поэтика онима / В.М. Калинин. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
12. Калинин В.М. Поэтическая ономастика: Проблемы и перспективы развития (по следам VII Всеукраинской ономастической конференции) / В.М. Калинин // Восточно-украинский лингвистический сборник : Вып. 5. – Сб. науч. трудов. – Донецк: Донеччина, 1999. – С. 151–170.
13. Калінкін В.М. Мовні засоби ономапоетики / В.М. Калінкін // Структура і функції ономастичних

- одиниць. – Донецьк: Дон ДУ, 1992. – С. 48–57.
14. Калінкін В.М. У пошуках витоків поетики оніма / В.М. Калінкін // Лінгвістичні студії. – Вип. 6. – Донецьк: Дон ДУ, 2000. – С. 165–171.
  15. Карпенко Ю.О., Мельник М.Р. Літературна ономастика Ліни Костенко: [монографія] / Ю.О. Карпенко, М.Р. Мельник. – Одеса: Астропринт, 2004. – 216 с. – Література: с. [214]–216.
  16. Карпенко Ю.О. Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті: методичні вказівки для спецкурсу для студентів філологічного факультету денної та заочної форми навчання / Ю.О. Карпенко. – Одеса, 1998. – 24 с.
  17. Керста Р. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі найменування / Р.Й. Керста. – К.: Наук думка, 1984. – 152 с.
  18. Коваль А.П. Життя і пригоди імен (давніх і нових, славетних і скромних, відомих і забутих) / А.П. Коваль. – К.: Вища школа, 1988. – 240 с.
  19. Критенко А.П. До теорії власних назв / А.П. Критенко // Ономастика. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 16–28.
  20. Муромцев І.В. Конотація власних назв у художньому тексті / І.В. Муромцев // Вісник Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна : Проблеми філології. – 1992. – Вип. 369. – С. 93–99.
  21. Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – М.: Наука, 1974. – 278 с.
  22. Ономастика України I тисячоліття н.е. – К.: Наук. думка, 1992. – 273 с.
  23. Півторак Г.П. Власні імена людей у Київській Русі / Г.П. Півторак // Культура слова. – К., 1988. – Вип. 23. – С. 69–73.
  24. Півторак Г.П. З історії власних імен людей: Іван / Г.П. Півторак // Культура слова. – К., 1986. – Вип. 31. – С. 28–30.
  25. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. – К.: Наук думка, 1966. – 216 с.
  26. Сизоненко О. Мости літературної зрілості / О. Сизоненко. – К.: Дніпро, 1974. – 161 с.
  27. Скрипник Л.Г. Дзятківська Н. П. Власні імена людей / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська. – К.: Наук. думка, 1986. – 369 с.
  28. Сухомлин І.Д. Питання антропоніміки в українській мові : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І.Д. Сухомлин. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1975. – 110 с.
  29. Шпиталь А.Г. Історична проза Павла Загребельного / А.Г. Шпиталь. – К.: Дніпро, 1986. – 214 с.